

Дмитро Дорошенко

ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ СХІДНЬОЇ ЄВРОПИ?

(До питання про розмежування української і російської історії.)

Від Редакції: З нагоди 100-річного ювілею з дня народження визначного українського історика Дмитра Івановича Дорошенка друкуємо його статтю, в якій він подає свою концепцію історії Східної Європи. Цю працю написав наш історик пів століття тому, 1933 р., для німецькомовного фахового журналу „Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte“, де вона й була надрукована (1934 р., ч. 1, стор. 21—67) у досить значно скороченому перекладі д-ра М. Вольтнера.

У замітці редакції сказано, що «в цій праці відомого історика і політика Д. Дорошенка, він з'ясовує підхід української історіографії до проблеми східноєвропейської історії» (стор. 21). З уваги на те, що стаття в українському оригіналі, оскільки нам відомо, ще не була друкована, ми містимо її на сторінках «Українського Історика», уважаючи, що вона й дотепер в основному не втратила свого значення, хоч, звичайно, за останніх 50 років появилoся багато нових праць на заторкнені тут теми, а тому в дрібницях може й сам автор вніс би деякі зміни.

Друк цієї праці Д. Дорошенка тим більш виправданий, що в перекладі пороблено, як ми вже згадали, значні скорочення та зміни, без яких рідко коли обходиться перекладач, який намагається пристосувати переклад для інакшомовного читача, а крім того натрапляє на термінологічні та інші труднощі. Так, наприклад, перекладач вилишив цілий третій і четвертий та значні частини п'ятого і шостого параграфів, включаючи всі перші примітки з винятком п'ятої.

Таким чином тут вперше друкується текст так, як його написав автор, крім 38-ої сторінки рукопису, яка не збереглася і яку ми подаємо в перекладі з німецької мови, зазначаючи це в тексті. У наступному випуску «Українського Історика» появляться дальші матеріали, присвячені ювілею Дмитра Дорошенка.

I.

Що таке уявляє собою історія Східної Європи, які її межі і який зміст? Чи це історія різних, населяючих цю частину Європи, народів, які хоч і жили довгий час в спільних державних організаціях, але переходили кожен свій особливий історичний процес і виробили ко-

жен свою окрему національну фізіономію, чи це історія однієї держави, яка під назвою Російської Імперії підбила три кінці XVIII-го віку всі народи східної Європи під свою владу і втратила частину їх лише після Великої Світової Війни? Це питання має основне значіння для правильної постановки наукового дослідження історії Сходу Європи і від того чи іншого вирішення цього питання залежить саме розуміння тисячолітнього історичного процесу, який відбувався на широких східно-європейських просторах.

Розуміється, говорячи про історію східної Європи, ми маємо на увазі головню елемент слов'янський, так звану східню, або, як її — не зовсім зручно з методологічного погляду називають — руську групу слов'янських народів;¹ всі інші етнічні елементи прали роллю дурорядну, входячи лиш як расова домішка, як інгредієнт до основної маси слов'янського елемента (варяги, фіни, тюрки), або ж, як чинники зовнішнього характеру (татари, литовці), які впливали на такі або інші зміни в його політичній долі, але самі зберегли свою расову, релігійну і культурну окремішність. Чи ця східно-слов'янська група уявляє з себе один народ, лиш з племінними відміннями в середині (в залежності головню від географічних умовин), при чім зверхнім виявом цієї єдності була створена ним «російська держава», — чи вона складається з трьох окремих народів: великоруського, українського й білоруського, які лиш деякий час пробували в одній спільній державі, одні довгий (як великоруси), другі зовсім малий (як білоруси, що увійшли в склад Російської імперії лиш в самім кінці XVIII в. по розділах Польщі), треті лиш кілька століть (частина українців з половини XVII стол., друга з кінця XVIII стол., а одна їх частина — у Східній Галичині — й ніколи не належала до «російської» держави)? Це друге кардинальне питання історії східної Європи, розв'язка якого дає ключ для правильного вирішення основного питання: що таке уявляє собою історія східної Європи.

Нинішня наша публікація не претендує на якесь нове й оригінальне вирішення спірного питання. Наше завдання — лиш по можливості точно і об'єктивно представити, як стоїть це питання в сучасній науці, щоб тим самим допомогти чужим ученим, яким менше звісні деталі наукових контрверсій у цій справі, самим розібратись в цих спірних питаннях і виробити собі свій власний об'єктивний погляд.

Щоб ясніше представити, як стоїть в сучасній історичній науці питання про розмежування історії народів східної Європи, ми нагадаємо в загальних рисах розвиток східно-європейського історичного процесу, заупиняючись на його найбільш спірних окремих моментах. Не заходячи в глиб передісторичних часів, почнемо з появи на східно-європейській території слов'ян. Як тепер доведено спільними силами історії, археології й мовознавства, територія західної половини схід-

¹ В протилежність до двох інших: південної (болгари, сербо-хорвати й словінці) й західної (чехословаки, поляки й лужичани).

ної Європи була якраз місцем первісного розселення слов'ян в Європі, — слов'янською прабатьківщиною. Спід іде лиш за більш-менш точне означення самої території цієї прабатьківщини; так, чеський учений Л. Нідерле каже, що слов'яни вперше оселились на тих землях, де тепер живуть білоруси й почасти українці: в басейні Прип'яті, середнього Дніпра і Десни;² український учений М. Грушевський означає територію слов'янської прабатьківщини в Європі як простір в басейні верхнього й середнього Дніпра до Висли й Німана на північному заході;³ російський учений А. Шахматов вважає за слов'янську прабатьківщину басейн Німана й Західної Двіни, отже посуває її значно на північ.⁴ В усякім разі можна сказати майже з певністю, що слов'янська прабатьківщина лежала на сучасній білоруській території й що, таким чином, білоруси являються найбільшими автохтонами серед слов'янських народів. Звідси, з цієї прабатьківщини, слов'яни вирушили на захід і на південь, й почалася диференціація їх на три основні групи племен: західно, південну і східно.⁵

Історія застає східних слов'ян вже в стані племінної диференціації. Вже в VI стол. готський історик Йордан (*De rebus goticis*) і візантійський історик Прокопій (*De bello gothico*) говорять про *антів* і *слов'ян* як про два споріднені, але окремі народи, які жили над нижнім Дунаєм і на північ від Чорного моря. Київський літописець Нестор, поворячи на початку XII стол. про розселення слов'ян пару сот літ перед тим, докладно вичисляє окремі племена. По його словам, на самій півночі коло озера Ільменю сиділи *Словени* (що мали своїм центром Новгород), на південь від них, між Чудським озером і верхнім бігом Волги і Дніпра, сиділи *Кривичі*; над верхньою Двіною — *Полочани*. В басейні верхньої Оки сиділи *В'ягичі*, на південний захід

² L. Niederle, *Slovanské starožitnosti*, oddíl I. sv. IV. Původ a počátky Slovanů východních, v Praze, 1924, str. 11—12.

³ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. I, Київ 1913, стор. 74—75.

⁴ А. Шахматов, «Краткій очеркъ истории малорусскаго (украинскаго) языка». *Украинській Народъ въ его прошломъ и настоящемъ*, т. II, Петроградъ 1916, стор. 666.

⁵ Відомий український мовознавець проф. Ст. Смаль-Стоцький рішуче заперечує приналежність *антів* до східного слов'янства і вважає їх за слов'ян південних, предків сербів та хорватів (див. його розвідку «Східні слов'яне» в *Україні*, 1928, кн. 3, стор. 10—13). Він взагалі не визнає поділу слов'ян на три племінні групи (західно, східно і південну), а думає, що вже на своїй прабатьківщині слов'яни ділились на окремі племена, з яких потім вийшли історично відомі слов'янські народи. Час, коли праслов'янська доба скінчилася, і окремі слов'янські племена почали розходитися на всі сторони, кладе проф. Смаль-Стоцький на VI—VII віки по Хр. Він гадає, що східні слов'яни на своїй прабатьківщині сусідували і стикались однаково з північними, західними і південними слов'янськими племенами та що ніякі спільні інтереси їх тоді докупи тісніше не в'язали; отже горизонт про якийсь окремішній спільний розвиток східних слов'ян супроти слов'ян західних і південних не може бути й мови (*ibidem*, стор. 21).

від них, над середнім Сожем і Дніпром — *Радимичі*, на захід від останніх і на північ від Прип'яті, в Поліссі сиділи *Дреговичі*. Ці племена склали пізніше народи великоруський і білоруський. Тепер, ідучи далі на південь, бачимо за літописцем племена, які склали південну або українську групу. Це були: між річками Горинню, Прип'яттю та Дніпром, з півдня обмежені Тетеревою сиділи *Деревляни*. На південь від них, в теперішній Київщині — *Поляни*. На лівім березі Дніпра, в басейні Десни — *Сіверяни*. Між Дністром та Бугом — *Уличі*, між Дністром та Прутом — *Тиверці*, що сягали своїми осадами аж до моря; над верхнім західнім Бугом сиділи *Дуліби* або *Волиняни*.⁶ Літопис згадує в однім місці ще Хорватів,⁷ які сиділи в нинішній Галичині, але питання про цих хорватів в науці досі нез'ясоване і Грушевський, приміром, вважає це питання «відкритим».⁸

Що вже в той час східні слов'яни поділялися на три окремих племінних угруповання, це підтверджується даними як археології так і мовознавства. Російський учений А. Спіцин, на основі досліду похоронних типів, черепів і знайдених при розкопках пам'ятників матеріальної культури, установляє три окремі групи племен, які більш-менш відповідають трьом пізнішим народам: українському, великоруському й білоруському: «на основі археологічних даних, — каже він, — руські племена можуть бути сполучені в три групи (це угруповання не зовсім сходиться з висновками філології): 1) волиняни, деревляни, поляни і дреговичі; 2) кривичі, новгородці, ростовці; 3) радимичі, вятичі, сіверяни».⁹ А Шахматов поділяє східних слов'ян на основі дослідження історії мови теж на три групи, які відповідають трьом народностям — українській (малоруській), великоруській і білоруській: «1) білоруську народність складають дреговичі, кривичі й радимичі й південно-східні виселенці, які йшли з Подоння; 2) на північному сході в басейні Оки сполучаються в одну народність західньо-слов'янські вятичі й південно-східні виселенці; вони зустрічаються з північними русами (новгородцями) і складають разом велико-

⁶ Полное собр. рус. летописей, т. I., *Лаврентьевская летопись*, Ленинград 1926, стор. 10—13, або А. Шахматовъ, *Повѣсть временныхъ лѣтъ*, Петроградъ, 1916, стор. 10—12.

⁷ Полн. собр. Лет., т. I., стор. 12.

⁸ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, I, стор. 213. Взагалі про розміщення цих племен, про різні міграційні процеси, які вони переходили, про існування ще інших східньо-слов'янських племен (на південнім сході), в літопису не названих, ведеться й досі жива наукова дискусія, в якій останніми часами визначилися праці українського дослідника В. Пархоменка і російського В. Мошина. Про це, між ін., див. огляди: St. Tomaszewskij, *Kwartalnik historyczny*, 1929, Nr. 3, і М. Korduba, *Przegląd Historyczny*, 1932, zeszyt I.

⁹ «Разселение древнерусскихъ племенъ по археологическимъ даннымъ», *Журналъ Мин. Народн. Просв.*, 1899, августъ, стор. 301—340.

руську народність; 3) малоруська народність похлинула полян, сіверян, деревлян, волинян, уличів і хорватів».¹⁰

Сусідами східних слов'ян були на півночі й на сході фіни та варяги-нормани, на північному заході литовці, на заході поляки і словаки, на півдні Візантія й хозари. Рішальним для початків державності й розвитку культури було сусідство (хоч і не безпосередне) з норманами й Візантією. Норманські військово-торговельні дружини, пробиваючи собі шлях спочатку Волгою на схід, а потім Дніпром на Київ, втягли в орбіту своїх інтересів також і східно-слов'янські племена, сприяли витворенню серед них державної організації з головним центром у Києві і — як думає значна частина учених — дали цій організації династію й ім'я «Руси».¹¹ В Києві вкінці IX віку вже сидить князь з варязької династії. Ця династія протягом X віку об'єднує майже всі східно-слов'янські племена, підбиває значну частину фінських племен, опановує степові простори на південнім сході (границі цієї держави сягають до Фінської затоки на півночі, майже під Краків на заході, до Чорного моря й Озівського та до Кавказького підгір'я на південнім сході), пробиває собі шляхи на Кавказ, до Візантії й до нижнього Дунаю. За князя Володимира Великого (980—1015) формально приймається християнство по грецькому обряду (християнська проповідь римськими й візантійськими місіонерами провадилася вже й раніше).¹² Християнська просвіта робить дуже скорі успіхи і вже в XI стол. Київ робиться блискучим політичним і культурним осередком, відбиваючи й модифікуючи на своїм ґрунті західно-європейські і візантійські впливи.

Найновіші археологічні дослідження свідчать, що територія Київщини — осередок нинішньої України — з дуже давніх давен була тереном осілої хліборобської культури і мала живі торговельні й культурні зв'язки з найбільш культурними країнами старинного світу. По своїх безпосередніх попередниках, іранцях і готях, дістали тут слов'яни багату культурну спадщину. Про це дуже гарно говорить проф. М. Ростовцев у своїй статті „Les origines de la Russie kièvenne“ (в., *Revue des*

¹⁰ Так само окреслює склад південної чи української групи Шахматов і у згаданій вже нами праці «Краткій очеркъ истории малорусскаго (украинскаго) языка», уміщеній в II томі енциклопедії *Украинскій Народъ*, Петроградъ 1916, див. стор. 677—678. Ця праця видана в укр. перекладі в книзі: Ол. Шахматов — Аг. Кримский, *Нариси з історії української мови*, Київ 1922.

¹¹ Ми не будемо тут зачіпати столітнього спору про те, хто була «Русь», що дала своє ім'я Київській державі, а потім і цілому сходу Європи. Це питання, тісно зв'язане з т. зв. норманською теорією походження Русі, не з'ясоване остаточно й досі. Дуже докладний огляд наукових суперечок про це дав недавно В. Мошин в празькій „*Slavii*“ 1931 р. («Варяго-руський вопрос»).

¹² Зведення відомостей про зв'язки Київської Русі з Римом дав Ст. Томашівський у своїм «Вступі до історії церкви на Україні» в *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*, 1932, V, IV, F. 1—2.

Études slaves“, 1922, v. II., pp. 1-18): «торгівля, каже він, дала слов'яно-германській Русі її цивілізацію й її політичну організацію, і саме по старих містах, одержаних слов'янами в спадщину від їхніх іранських та германських попередників. Ця історична еволюція пояснює нам усі істотні риси економічного, соціального й політичного життя Київської Русі. Ця Русь була в один і той же час останнім кільцем одного історичного ланцюга і першим другого. Київська Русь була спадкоємцем військових і торговельних держав, які засновувались і вдержувались одна по одній в степах південної Росії від X віку перед Христом до V віку по Христі і матір'ю нових руських держав, які мали неоднакову долю: я кажу про Галицьку Русь, про Білу Русь і ту, яка зробилася «Росією» і яку ми звемо також Великоросією. Київська Русь дістала в спадщину по своїх попередниках всі специфічні риси, які характеризують держави південної Росії в класичну добу й добу мандрівки народів: їх військовий і торговельний характер; їх тенденцію наблизитись, скільки можливо, до Чорного моря; їхню орієнтацію на південь та на схід, а не на північ та на захід... Елемент західний у Києві був підпорядкований елементу південному і східньому протягом усього часу, коли Київ міг вдержувати свої зв'язки з Чорним морем. Новий період — це доба впливів західних».

Син Володимира, Ярослав Мудрий (1019—1054) вступає в династичні зв'язки з дворами наймогутніших європейських держав: сам одружений першим шлюбом з дочкою шведського короля, він удруге одружився з дочкою візантійського цесаря; одна з його дочок виходить заміж за норвезького короля Гаральда, друга — Анна за французького короля Генріха I. Сини і внуки Ярослава всі були жонаті з різними чужинецькими принцесами, а його внучка Евпраксія була жінкою німецького цесаря Генріха IV.¹³ Ці династичні зв'язки сприяли тісним культурним зв'язкам з заходом. Не підлягає тепер найменшому сумніву, що основою Київської держави була та група східньо-слов'янських племен, яка витворила українську народність. З племен, які пізніше витворили молодшу східньо-слов'янську народність — великоруську, мало значіння в цій державі лиш плем'я слов'ян новгородських, властиво саме місто Новгород, як дуже важний торговельний і політичний пункт. Полочани з своїм містом Полоцьком, предки білорусів, вже за Володимира Великого відокремилися, ді-

¹³ Про ці зв'язки див. М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 2, Львів 1905, стор. 30—35. Спеціальніша література: Caix de Saint-Aymour, *Anne de Russie, Revue Hebdomadaire*, 1894 (укр. перекл. Ів. Франка: Анна Русинка, королева Франції, Львів 1910); Henri Buteau, *La Princesse Anne*, „Nouvelle Revue“, v. 75; Bernard Leib. Rome, *Kiev et Byzance à la fin du XI siècle*, Paris 1924; S. Rozanov, „Evpraxie-Adelheid, fille de Vsevolod (1071—1109)“, *Bulletin de l'Academie des Sciences de L'URSS*, 1929, Nr. 8. (по рос. в *Известиях по рус. яз. и словесности*, 1929, стор. 617—646), R. Bloch, „Verwandtschaftliche Beziehungen des sächsischen Adels zum russischen Fürstenhause im XI. Jht.“, *Brackmann-Festschrift*, Weimar 1931.

ставши своєю особливою династією, основником якої став князь Із'яслав, син Володимира і дочки колишнього місцевого князя Рогволода.

Але держава Ярослава Мудрого, подібно до держави Карла Великого на заході, була занадто велика й різноплеменна, а зв'язки, що її вдержували, були ще занадто слабкі, щоб протистати центробіжним силам, які тягли імперію Ярослава до розкладу й які справді привели до того, що вона перетворилася в другій половині XI віку в федерацію окремих князівств, зв'язаних лише спільністю князівської династії й вищої церковної ієрархії, під більш або менш номінальною (в залежності від особи) зверхністю «великого князя київського». Ці центробіжні сили полягали, як звичайно думають, в сепаратизмі окремих племінних територій, які перетворили в окремі князівства: Чернігово-Сіверське, Переяславське, Смоленське, Новгородське та інші. Але придивляючися ближче до взаємин князів між собою, по характеру різних політичних угруповань, які час від часу поставали в межах колишньої держави Ярослава Мудрого, і до спроб цю саму державу в цілості відновити, не можна не помітити, що в основі розкладу старої Київської держави лежали особливості, які об'єднували східно-слов'янські племена в зазначені вище три групи, які відповідають теперішнім трьом східно-слов'янським народам: українському, білоруському й великоруському.

Ці особливості були обумовлені різницями антропологічного типу, впливу географічних умовин, різних на такому широкому просторі, й різницями суспільно-економічного й культурного типу. Всі ці різниці, як показують археологічні данні і спостереження в області мови, були вже виразно виявлені в X—XI століттях (докладніше про це будемо говорити трохи далі). Вони дали себе чути і в сфері політичній: по розпаді держави Ярослава Мудрого племена південної (української) групи творять свою окрему політичну й культурно-економічну систему, а племена північної групи (зародок великоруської народності) витворюють свої окремі політичні центри: з одного боку Новгород, який став незалежною торговельною республікою, яка співпрацює з Ганзою й свою господарську експансію поширює на північ і на північний схід, з другого боку — Володимир Суздальський (так зовемо його, щоб відрізнити від Володимира південного на Волині) стає центром нової політичної системи і окремої — великоруської народності, яка витворюється в процесі опанування фінських територій і асиміляції слов'янських колоністів з фінським населенням.

Фінський елемент увійшов як дуже значний інгредієнт в склад великоруської народності і тим іще більше відчужив її від народності південно-руської, української, яка в XI столітті вже сформувалась і сконсолідувалась у своїй Київській державі. Про цю роллю фінського елемента у сформуванні великоруської народності виразно говорять самі російські вчені. К. Кавелін ще в 1866 році писав, що великоруська народність склалась із слов'янських переселенців із України, з Білоруси, які поселились на фінській території, частиною з «обрусілих фінів». Ці переселенці «під впливом нових умов, на но-

вім ґрунті, здобули інший характер, відмінний від первісного корня, від якого вони відділились; з другого ж боку обрусілі фінські племена внесли нову кров, фізіологічні елементи в молодшу галузь руського племена. Ця галузь давно відрізняється від своїх родичів помітними моральними і фізичними рисами і таким чином давно вже встигла сформуватись і здобути свою окрему фізіономію. До того часу, як почало складатися московське велике князівство, процес її сформування вже вповні відбувся, нова племінна галузь складала вже цілком». ¹⁴ Так само й В. Ключевський зазначає зміну фізичного типу великоруса та його мови під фінським впливом, ¹⁵ а М. Покровський просто каже, що в жилах великорусів тече 80% фінської крові. За останній час все більше усталюється погляд, що фінські племена, які ввійшли в склад великоруської народності, далеко не стояли на такому примітивному щаблі культурного розвитку, як думалось досі; у всякому разі їх культура стояла мало чим нижче від культури слов'янських переселенців, які над ними запанували. Та й сам процес опанування фінської території, який звичайно уявляли за мирну колонізацію й асиміляцію слабшого фінського елемента сильнішими слов'янськими, в дійсності, як тепер признають самі великоруські вчені, далеко не був такий мирний та безкровний: якщо взяти на увагу, що на очах історії зникли цілі фінські племена Меря, Вєсь, Мурома та інші, що завоювання Мордві й Мещери супроводилось руйнуванням краю й масовим винищенням тубільного населення, то можна згодитись з М. Покровським, що «Великорусь побудована на кістках іногородців» і що пізніша Московська держава, яка остаточно засимілювала цих іногородців і сконсолідувала великоруську народність, була такою ж «гюрмою народів», як і пізніша імперія Романових. ¹⁶

На витворення великоруського народу й його вдачі мали значний вплив, як уже згадано, умовини географічні й кліматичні. На нових місцях — у трьохкутнику між Окою й верхньою Волгою — пересельці мусіли затратити багато сил у боротьбі з суворою північною природою, покладати багато праці, щоб осушити болота й викорчовувати ліси, щоб здобути трохи ґрунту, годящого для оранки; та й той ґрунт був малородучий і давав вбогий урожай. Холодні ночі влітку, т. зв. заморозки, дуже часто нищили хліб, не давши йому достигнути. Взагалі суворя північна природа вимагала від людини великої витривалости й великої праці, щоб мати змогу вижити. Та й відносини з тубільним фінським населенням, яке треба було підбивати і яке раз-у-раз повставало, вимагали постійного напруження енергії. Все це накладало свою печать на характер великоруської народности, вело до вироблення у неї переваги громадського принципу над особистим, ін-

¹⁴ К. Кавелинъ, «Мысли и замѣтки о русской исторіи», *Вѣстникъ Европы*, 1866, т. II, див. Собрание сочин., т. I, СПб. 1897, стор. 599.

¹⁵ В. Ключевскій, *Курс русской исторіи*, т. I, 1918, стор. 570—572.

¹⁶ М. Покровскій, «Возникновение Московского Государства», *Историк Марксист*, 1930, т. 18-19, стор. 28.

дивідуальним. У боротьбі з суворою природою, в невпинній праці, серед тяжких умовин життя виховувались витривалість, обережність, невпинність у переслідуванні раз поставленої собі мети, упертість в добрім розумінні цього слова, виносливість. Вироблявся державницький інстинкт й імперіялістичні стремління. На нових місцях розвивались і нові суспільні відносини, нові форми взаємин між князем і народом. Віче, як форма участі народу у владі, відходить на задній план супроти необмеженої влади князя, суверена і господаря землі. Виробляється новий тип князів, хоч і з тої самої династії Рюриковичів, але зовсім відмінних своєю вдачею від князів південних, людей відважних, непосидючих, лицарської вдачі, жадібних до блиску і слави, таких як Володимир Мономах або його внук Ізяслав II; на півночі переважає у князів холодний розмисл і обрахунок, уміння пристосуватись до обставин, риси доброго й ощадного господаря, нахил до деспотизму, як це ми бачимо у Андрія Боголюбського. Християнство і освіта ширяться на півночі дуже помалу; не тільки тубільці-фіни вперто тримаються своєї поганської віри, але й самі вятичі ще в XIII стол. мордують християнських місіонерів. Самий характер літератури на півночі відмінний: літописи тут короткі і сухі; поетична фантазія вбога; видко, що й думки людей звернені в практичний бік і зайняті вузько-формальними справами, які стосуються церковних відносин. У той час як на півдні, в Києві, Чернігові, Переяславі вже в першій половині XI віку розцвіло буйне економічне й культурне життя, коли про Київ чужинці писали як про другий Царгород, коли київська Русь, як каже Грушевський, своїм багатством, розкішшю, комфортом, своїм вирафінованим грецько-орієнтальними впливами мистецтвом уміла заімпонувати німецьким цісарям, — на півночі, в осередках великоруського життя, ще в кінці XII віку панувала сувора простота і примітивність відносин, раз-у-раз траплялись рецидиви поганства.

Характеризуючи різницю між великоруським і українським типом і підкреслюючи участь фінського елемента в сформуванні великоруської народности, К. Кавелін казав (у своїм викладі перед німецькими професорами в Бонні в 1864 р.), що «вже в найдавніші часи помітна яскрава різниця між великоруськими і західно-руськими (під ними Кавелін розумів українців та білорусів) племенами. Останні дивилися на перше згори, з призирством. У нім майже нема індивідуального елемента, нема поетичного характеру, особистої хоробрости, завзяття, лицарськості; воно орудує масами, не зважається на ризикове діло, вичікує, дуже стримане. Князі на цьому ґрунті перерождаються: з мандруючих з одної області до другої й воюючих вони стають осілими і вже в XII столітті мріють про єдинодержавство. Андрій Боголюбський і Всеволод нагадують пізніших московських царів».¹⁷

¹⁷ К. Д. Кавелін, *Собрание сочинений*, т. I. (Монографіи по русской истории). С.-Пб, Типографія М. М. Стасюлевича, 1897, стор. 571.

Коли північні племена східнього слов'янства, витворюючи великоруську народність, прийняли у свій склад велику домішку фінського елементу, то племена південні, вже раніше сформувались у народність українську, прийняли в себе певну домішку елементу тюркського. Очевидна річ, що сусідкування з хозарами, боротьба з печенігами, половцями, торками, берендіями, коли українські князі селили полоняників на своїх землях, а в XII—XIII століттях цілі менші орди оселялися в Переяславщині і над річкою Россою на Київщині, — не могли не залишити сліду в українському етнічному типі, хоч цей слід і не був такий значний, як думав польський учений Ол. Яблоновський.¹⁸ Той же Яблоновський каже, що крім тюркської домішки, український етнічний тип зазнав ще впливу польського й волозького елементу, при чім польський був на його думку особливо сильний. Але підкреслювана самим Яблоновським асиміляційна сила українського народу, (спеціально козаччини)¹⁹ вела до того, що всі ці елементи безслідно розплились в українськiм морі.

Питання, коли сформувалася сама українська народність, найстарша серед трьох східньо-слов'янських народів, належить до дуже спірних. Тут найбільш конкретний і так би мовити об'єктивний матеріал можуть дати досліди над мовою і антропологія. А. Шахматов вважає, що всі східні слов'яни говорили спочатку однією спільною «праруською» мовою, яка вийшла з спільної «праслов'янської» мови. «Праруська» мова розпалася на окремі говірки ще в кінці VIII або початку IX віку; об'єднання всіх східньо-слов'янських племен в одній Київській державі не могло витворити якоїсь спільної народної мови, так само, як і мови книжної, бо книжною мовою став вивезений з Болгарії «церковно-слов'янський язик». Але об'єднання південної (української) групи в одній Київській державі, в системі якої вона перебувала найдовше, сприяло витворенню одної спільної для всіх цієї групи племен мови — української, яка значною мірою змодифікувала й книжну мову, запозичену з Болгарії.²⁰ Ця змодифікована на українському ґрунті болгарська (церковно-слов'янська) мова зробилась по упадку Києва спадщиною й для Великої Русі, яка витворила собі свою спільну народну мову в XI—XII віках. Український учений А. Кримський гадає, що українська мова почала виділятися з однієї «праруської мови» десь в VIII—IX стол.; але тому, що писані пам'ятки збереглися лише з початку XI віку, то й «достовірну» історію української мови Кримський вважає можливим починати лиш з XI віку. Аналізуючи фонетичні й морфологічні особливості пам'яток XI віку, Кримський приходить до висновку, що мова Київської Русі часів Володимира Великого й Ярослава Мудрого «мала вже здебільшого всі сучасні озна-

¹⁸ Al. Jabłonowski, „Lud południowo-ruski“, *Pisma*, t. I. Warszawa 1910, стор. 12—13.

¹⁹ Etniczna postać Ukrainy, *ibidem*, стор. 69.

²⁰ А. Шахматовъ, «Краткій очеркъ історіі малорусскаго язика», *Український Народъ*, II, стор. 681—703.

ки української мови».²¹ Деякі українські вчені, особливо Ст. Смаль-Стоцький,²² не визнають існування «праруської» мови й гадають, що українська мова вийшла безпосередньо з праслов'янської мови та що українська мова далеко ближча своїм походженням до сербської ніж до великоруської мови. Свої погляди проф. Ст. Смаль-Стоцький розвинув в цілому ряді праць, між ін. і в критичнім огляді: «Розвиток поглядів про семю слов'янських мов і їх взаїмне споріднення».²³ Відкидає існування «праруської» мови, хоч не так категорично, й проф. Ол. Колесса.²⁴

Приймаючи висновки Шахматова й спираючись на антропологічних дослідках Іс. Коперницького, Ю. Талько-Гринцевича, Д. Гільченка, А. Краснова, своїх власних і своїх учнів, проф. Хв. Вовк робить спробу схарактеризувати український антропологічний тип, як відмінний від великоруського й білоруського. Цей тип найбільш яскраво виявляється при помірах в середній і південній смузі України й приводить проф. Вовка до думки, що українці в антропологічному відношенні виявляють найбільшу схожість з південними і західними (окрім поляків) слов'янами і, згідно з поглядами Наму і Doniker'a, повинні бути зараховані до т. зв. адріятицької або дїнарської раси, яку сам Вовк хотів би назвати слов'янською.²⁵ Він зазначає, що українці, хоч і зазнали на собі іранські та тюркські впливи, залишилися проте більш чистою расою і більше зберегли в собі слов'янських рис ніж великоруси, які опісля прийняли в свій склад західно-фінські й литовські домішки.²⁶ Але як би ми не дивились на те, чи була «праруська» мова, чи не була, для нас важно сконстатувати на цім місці одно: що Київська Держава була створена українцями, яким належала гегемонія серед східно-слов'янських племен, і ця доба гегемонії, як каже А. Шахматов, «є блискучою сторінкою минулого життя українців».²⁷

Між українським півднем і великоруською північю вже в другій половині XII віку почалась боротьба за гегемонію на Сході Ев-

²¹ А. Кримський, *Нариси з історії української мови*. Київ 1922, стор. 97—106.

²² У своїй „Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Wien 1913.

²³ *Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка*, т. 141—143. Львів 1925. (Друге, доповнене видання, Прага 1927, стор. 91). У своїй праці «Східні слов'яни» Смаль-Стоцький, відкидаючи існування спільної для всіх східних слов'ян «праруської» мови, називає її «політичним витвором XIX століття» (див. «Україна», 1928, т. 3, стор. 21).

²⁴ Ол. Колесса, *Погляд на історію української мови*, Прага 1924, стор. 15—16.

²⁵ *Український Народъ*, т. II, стор. 452.

²⁶ *Ibidem*, стор. 453—454. Стаття Вовка «Антропологическія особености украинскаго народа», видана також по-укр. в книзі: Проф. Хведір Вовк, *Студії з української етнографії*, Прага 1928.

²⁷ «До питання про початок української мови», *Україна*, Київ 1914, кн. I, стор. 19.

ропи. Перший в повнім розумінні цього слова великоруський князь Андрій Боголюбський іде 1169 року війною на Київ, здобуває його в бою, пустошить і руйнує і цим завдає столиці південної Русі невилічимої удар. Як висловлюється російський історик А. Трачевський, київські українці добре розуміли, що в особі Андрія Боголюбського з його військом ішли на них великоруси. Спустошений ними Київ перестав взагалі бути політичним центром; він потім мусів уступити своє провідне значіння на Україні новому центру — Галичу на Дністрі. Талановиті й енергійні князі Володимирко і Ярослав Осмомисл піднесли значіння Галицького князівства. Злучена в руках князя Романа з Волинню, Галицько-Волинська держава за його знаменитого сина Данила (1205—1264) об'єднає майже всі українські землі; Данило веде дуже активну політику в системі середньо-європейських держав: Польщі, Угорщини, Чехії, Австрії; успішно бореться з Литвою; проти натиску татар шукає помочі у папи Інокентія IV і з його рук дістає королівську корону (1253).

Протягом другої половини XII й початку XIII століття південна Русь-Україна й північна Русь Володимиро-Суздальська розходяться все більше й більше. В той же час відокремлюються в особливу політичну систему, яка зв'язана своїми взаєминами з Заходом — Литвою й німецькими орденами, князівства Полоцьке, Вітебське, Мінське та інші дрібні білоруські князівства.²⁸ Коли ще в першій половині XIII віку конкурентом Данила щодо галицького престолу міг явитися один з князів, що сидів на півночі, і коли між великоруською північною й українським півднем існували культурні (головно церковні) та політичні зв'язки, то майже всякий зв'язок між ними уривається після татарської руйни 1240-их років. З того часу народність українська й великоруська відокремлюються політично й культурно, і кожна іде далі своїм окремим шляхом; кожна виробляє цілком відмінний культурно-історичний тип в повнім розумінні цього слова.²⁹ Суспіль-

²⁸ А. Шахматов гадає, що формування окремої білоруської народності й білоруської мови почалося саме в XIII столітті. Див. *Укр. Народъ*, т. II, стор. 682.

²⁹ Спробу схарактеризувати цей тип в порівнянні до сусідніх — польського й великоруського — зробив на поч. 1860-их років Костомаров у своїй славнозвісній статті «Двѣ русскія народности», *Основа*, 1861, III.). Він вважає, що колись близькі одні до одних племена східно-слов'янської («руської») групи, українське й великоруське, розвинулись в два цілком окремі національні типи, з різною вдачею, різною психологією, різним світоглядом і громадським ідеалом. Українці — індивідуалісти з високо розвиненим почуттям особистої свободи й гідності; великоруси ж виробили в собі дуже розвинутий громадський інстинкт і вміння коритись сильній владі та жертвувати собою в ім'я інтересів громади. Українці стоять за приватну власність землі і примусова спільність землі здається їм найбільшою неволюю і несправедливістю; великоруси ж володіють землею цілою громадою, комуною. Хоч українці стоять далше від поляків мовою, але зате далеко ближчі до них вдачею і основами народнього ха-

но-правові поняття, культурні традиції Київської Русі розвиваються далі в її безпосередній спадкоємиці — Галицько-Волинській державі, а по упадку цієї держави живуть і еволюціонують в українських областях, які опинилися під Литвою й Польщею. «Литовський Статут» XVI віку має тісний внутрішній зв'язок з «Руською Правдою» XI—XII століть, як це довели праці спеціалістів з історії права (професори М. Максимейко, М. Ясінький та ін.). Вікові порядки оживають в козацькій громаді XVI—XVII віків, народний суд — в т. зв. «копник» судах тих самих часів. Північна Русь, яка склала Московську державу, реципувавши за посередництвом Русі Київської візантійські церковні ідеї й поняття та законсервувавши їх у вузькій сфері церковного життя, розвивала далі своє суспільне життя на зовсім інших основах і під іншими впливами, ніж південна Русь-Україна та Білорусь.

II.

Перш ніж перейти до огляду історичного розвитку і взаємин трьох східно-слов'янських народів після того як остаточно розбились політичні й культурні зв'язки, що до певної міри об'єднували їх в одну східно-європейську систему, що носили до того часу загальну назву «руської землі», нам треба зупинитись на одним дуже важнім питанні, без з'ясування якого дуже тяжко, майже неможливо, далі говорити про все зв'язане з нашою темою. Я маю на увазі справу термінології, справу вживання певних історичних назв: «Русь», «Росія», «Україна», «руський», «руський», «український». Тут діло йде не просто про ту або іншу термінологію; вживання того або іншого терміну для означення держави, географічної території чи народу означає собою також певний погляд, певне розуміння історичних явищ. Те або інше вживання означених нами назв означає в східно-європейській історіографії (російській, українській і польській) певний погляд на взаємини не тільки між українцями й росіянами, але також і між українцями та поляками, означає певний національно-політичний світогляд. Тому мабуть рідко яке історичне питання зібрало коло себе стільки непорозумінь, умисного і неумисного затемнення і гострих суперечок, як власне справа вживання назв «Русь»,

рактору. На більш широкій основі спостережень етнографічного й антропологічного характеру заснував свою порівняльну характеристику великорусів, українців і поляків проф. В. Антонович у статті «Три національні типи» у львівській *Правді*, 1888 р., кн. III. (перевидано в *Творах* Антоновича, т. I. Київ 1932). Він так само як і Костомаров підкреслює глибoku психічну різницю між українцями й великорусами. Цікаву характеристику української народної вдачі, яка сходиться в позитивній своїй частині з поглядами Костомарова й Антоновича, подав польський учений А. Яблоновський у своїй статті „Lud południowo-ruski“, див. *Pisma*, t. I. Warszawa 1910, стор. 18—19.

«Росія», «Україна». У віковій історичній спорі між українцями з одного, росіянами й поляками з другого боку, дуже часто те або інше вживання цієї термінології служило й служить для одних — для українців — за доказ їхньої національної та політичної відрубності, для другої сторони — як аргумент для заперечення цієї відрубності і навіть права на неї. Втягнення політичних і національних пристрастей в це питання, розуміється, тільки затемнює справу, і спір дуже часто переходить в область логомахії, сперечання за самі — слова.³⁰

Особливо багато неточностей, неясностей і непорозумінь (здебільшого цілком незалежних від волі авторів) виходить з уживанням цих термінів в чужих мовах, наприклад у французькій. Діло в тім, що стара назва «Русь» („Rouś“) немає у французькій мові окремого імени, й замість неї звичайно пишуть „Russie“ (Росія), а це зовсім не те, як ми зараз побачимо, що „Rouś“ (Русь). Так само як у французькій мові існує лиш один прикметник від слова Russie — „russe“ (так само як у німецькій від слова „Russland“ і від „Ruś“ однаково прикметник буде „russisch“), в мові російській від слова «Росія» і від слова «Русь» також прикметник один: «російській».³¹ Тим часом в українській мові і в мові польській маємо два різних прикметники: в укр. від «Русь» — *«русський»*, від «Росія» — *«російський»*, в польській — від „Ruś“ — „ruski“, від „Rosja“ — „rosyjski“. І в українській і в польській мові «русський» і „ruski“ являються синонімами слів «український» і „ukraiński“, тоді як «російський» або „rosyjski“ означають те, що в російській мові передається словом «російській», у французькій „russe“, в німецькій „russisch“. Таким робом українець і поляк зразу ж можуть пізнати, про що йде мова, чи про «Русь» в історичнім розумінні слова, себ-то про Україну, чи про «Росію» — новітню державу, про росіян (великорусів) та про російську (великоруську) мову.

Але справа сама по собі не є такою скомплікованою; треба лиш з'ясувати собі походження всіх вище названих імен і умовитись щодо правильного їх уживання. Перш за все: що таке назва «Русь» і звідки вона? Це одне з найбільш спірних питань східньо-європейської історії, воно тісно зв'язане з питанням про те, хто заснував державу в Києві, чи зайти-нормани, які принесли з собою ім'я «Русь», чи автохтонні слов'яни, які самі це ім'я носили. Над розв'язкою цього питання, як звісно, ламають собі голову вчені вже більш півтораєста років і досі ще не прийшли до однозначного висновку. Так звані «норманісти» бачать в «Руси» назву одного з скандинавських племен, до якого на-

³⁰ Питанню про вживання слів «Русь», «Росія», «Україна» в їх історичному й сучасному значінні я присвятив окрему статтю в *Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes*, В. III, Berlin 1931, S. 1—23. У французькій скороченні вона була видана в ч. 10, *Bulletin d'informations ukrainiennes*, Genève, 1931, стор. 4—8. Я тут подаю лиш важніший матеріал з тієї моєї праці, відсилаючи цікавих до неї самої.

³¹ Існує вправді прикметник «російській», але він вже вийшов з ужитку в новій літературі і в звичайній мові.

лежала династія (т. зв. Рюриковичів), яка заснувала державу в Києві і передала своє ім'я цій державі, а за нею й слов'янському народові, на якого землі ця держава була заснована. *Антинорманісти* відкидають скандинавське, норманське походження «Руси» й шукають її серед місцевих, східних слов'ян, вбачаючи «Русь» в полянах, які жили в Києві та його околицях (де збереглося кілька географічних назв одного корня з «Руссю»), або шукають слов'янську Русь десь в приозівських степах.³² Але для нас, для нашої теми, цей спір не має істотного значіння: для нас важно установити лиш, що іменем «Русь» називалася в IX столітті держава, заснована в Києві, на слов'янському ґрунті. Довший час ця назва прикладалася до мешканців Київщини в першій лінії, і тільки згодом, помалу, переносилася на інші східно-слов'янські племена, і то більше в географічно-політичному ніж в етнографічному значінні: ще в XI і навіть XII столітті не тільки північні або східні слов'янські племена Київської Держави, але навіть сусідні з київськими полянами деревляни протиставляли себе «Русі». Київський князь Олег, складаючи договір р. 907 умовляється, щоб греки виплатили контрибуцію «на русьскыя грады: первое на Киевъ, тоже на Чърниговъ, и на Переяславль, и на Полотъскъ, и на Ростовъ, и на Любъчъ, и на прочая грады, по тѣм бо градомъ сѣдяху велиции князи подъ Олегомъ суще».³³ Ясна річ, що тут «руські городи» вжито в політичнім розумінні: ті, де сидять залежні від Олега князі, ті, що їх в договорі 912 р. названо «світлими і великими князями».³⁴ І далі протягом цілого оповідання про князів Олега, Ігоря, Ольгу, Святослава — скрізь говориться про «Русь», про «руську землю» в розумінні держави тих руських князів. І князь Святослав перед рішучим боем з Преками на Дунаї закликав своїх вояків битись хоробро, щоб не посоромити «землѣ Русьскыѣ».³⁵ Князь Ярополк Святославович, убивши брата Олега і витнавши другого брата Володимира (Великого), в 977 році посадив у Новгороді свого намісника «и бѣ владѣя единъ въ Руси».³⁶ Ярослав Мудрий і Мстислав поділили «Русьскую землю» по Дніпру (1026); себто Ярославу дісталися землі на правім березі Дніпра. Мстиславу — на лівім.³⁷ Але поруч із уживан-

³² Дуже гарний перегляд усіх цих суперечок дає названа вже праця В. Мошма, а також стаття М. Кордуби (також уже названа вище) і стаття покійного проф. Ст. Томашівського в журналі *Kwartalnik Historyczny*, 1929, кн. 5. В останні часи суперечки між норманістами й антинорманістами оживились наново, і появились зовсім нові теорії походження «Руси». Але найбільш тверді позиції зберігають досі якраз прихильники норманської теорії.

³³ А. Шахматовъ, *Повѣсть временныхъ лѣтъ*, т. I. Петроградъ 1916, стор. 31.

³⁴ *Ibid.*, стор. 33.

³⁵ А. Шахматовъ, *op. cit.*, стор. 83.

³⁶ *Ibid.*, стор. 90.

³⁷ *Ibid.*, стор. 189. Див. також *Полн. собр. рус. лѣт.*, т. II., 1908, стор. 373, 405.

ням назви Русь в загально-політичній розумінні ми бачимо, що ця назва прикладається в XII стол. спеціально до Київської землі, яко до Руси *par excellence*. Так в р. 1142 Святослав Ольгович тікає з Новгороду «в Русь», себто до Києва.³⁸ Святослав каже до Юрія в Суздалі: «поиди в Роускую землю Киеву».³⁹ Князь Ізяслав каже в 1148 р., прибувши до Новгороду: «есмь пришелъ сѣмо, оставя Роускую землю».⁴⁰ Князь Ростислав прийшов «съ всеми Рускыми полкы и съ Смоленськими» (1148).⁴¹ В 1150 р. князь Ізяслав прийшов на Волинь і каже до своєї дружини: «вы есте по мнѣ изъ Рускыя земли вышли».⁴² В 1178 році новгородці кличуть Мстислава Ростиславича до себе, але він «не хотяше ити из Русолой земли», себто з Києва.⁴³ В 1195 році суздальський князь Всеволод Юрійович після свого тіуна (намісника) з людьми («въ Русь», і тою Руссю тут називається південна Чернігівщина).⁴⁴ Можна навести ще цілий ряд прикладів, коли під «Руссю» в XII і XIII столітті виразно розуміється *Русь Південна*, сьогоднішня Україна, в протилежність до Ростово-Суздальської землі, сьогоднішньої Великої Русі. Але це не перешкоджає великоруським землям самим називати себе «Руссю», особливо в протиставленні до чужих неслов'янських народів.⁴⁵ В цім розумінні називають себе «Русью» новгородці в торговельних договорах з Ганзейською спілкою в 1189 році, Смоленськ в 1229 році, Полоцьк в договорі з Рігою в 1264 р.;⁴⁶ як справедливо зауважує з цього приводу проф. М. Кордуба, в розумінні свої державної приналежності до руської політичної системи, називалися загальним іменем Руси в X—XIII вв. навіть і зовсім неслов'янські племена.⁴⁷ В усякому разі Велико-Руська Ростово-Суздальська держава засвоїла собі ім'я Руси, ясна річ — через те, що над нею панувала династія руських, київських князів.

Необхідно зазначити, що на заході для означення імені «Русь» уживалися назви „Ruthenia“, „Rutheni“, „Russia“.

Наприклад: імператор Генріх V в році 1089 „Praxedem Ruthenorum regis filiam sibi in matrimonium sociavit“ (Monumenta Germ. Historica, Scriptorum, Bd. III, стор. 133), або: „Voldemarus Ruthenorum rex (Scrip-

³⁸ Іпатієвський літопис, *Полн. собр. Русс. Лѣт.*, т. II, СПб, 1843, стор. 17.

³⁹ *Ibid.*, стор. 25.

⁴⁰ *Ibid.*, стор. 40.

⁴¹ *Ibid.*, стор. 40.

⁴² *Ibid.*, стор. 54.

⁴³ *Ibid.*, стор. 120.

⁴⁴ Лаврент. літ., *Полн. Собр. Русс. Лѣт.*, т. I, СПб 1846, стор. 173.

⁴⁵ Проф. Ф. Леонтович каже, що «земля з епітетом *руська* в старі часи спеціально означала Південну Русь, в протилежність до Північної та Північно-Західної», але, що, починаючи з XII в., ми зустрічаємо в актах уживання назви «руська» різними землями в протиставленні, наприклад, до землі німецької. Див. *Варшав. Унив. Изв.*, 1894, т. IX, стор. 4.

⁴⁶ L. Goetz, *Deutsch-Russische Handelsverträge*, Hamburg 1916, р. 34, 41, 50, 234-235, 246-248, 250-253.

⁴⁷ *Діло*, 1930, ч. 286.

tores, rerum Danicarum, Bd. II, стор. 208; „Daniel Ruthenorum rex“ (в році 1245, див. „Codex diplomaticus Hungariae“, IV, стор. 197—198. Можна сказати з певністю, що „Ruthenia“ постала з грецького «Ρουθῆνοι», «Ρωσσία». Отже, щоб уникнути непорозумінь, було б дуже доцільно, щоб термін «Русь» перекласти „Routhenie“ або „Ruthenia“, а прикметник «руський» — „routhenien“, або „ruthenisch“.

Ці назви треба прикладати на означення як Київської Русі, так і спадкоємиці Русі — Галицько-Волинської держави, а пізніше тої Русі, що опинилася під Литвою і Польщею. Для північної Русі, Ростово-Суздальської, а пізніше Московської, нема іншого, більш виправданого історією наймення як «Московія» і «московський». Про дальшу еволюцію цих назв будемо говорити трохи далі.

(Продовження слідує)

Періодизація і термінологія...

Дмитро Дорошенко

ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ СХІДНЬОЇ ЄВРОПИ?

(Продовження)

Після Батієвого погрому 1237—40 років майже вся система великоруських князівств підпадає на 2^{1/2} століття під безпосередню зверхність татарських ханів з т. зв. Золотої Орди над нижньою Волгою. Хани затверджують і скидають князів, збирають з населення поголовну дань через своїх «баскаків», і над усім взагалі політичним, культурним та економічним життям великоруського народу налягає важке «татарське іго» (ярмо), яке накладає свій глибокий відпечаток на самі основи великоруського побуту, навіть на характер великорусів, на їх мисли та мову. Одрізана на довгий час (формально залежність від татарських ханів московські князі скидають аж у 1480 році) від зв'язків не тільки з Західною Європою, але навіть з своїми найближчими сусідами й родичами — українцями та білорусами, великоруси консервують у себе старі візантійські традиції, надаючи їм характеру закам'янілості й незмінності, в обсягу церковного і взагалі культурного життя, лиш модифікуючи їх під впливом понять, принесених монголами і культивованих взагалі на сході (деспотична влада монарха, рівність усіх підданих в загальнім безправстві супроти монарха, поневолення жінки, суворая система судових кар і т. д.). Одна Новгородська республіка залишається вільною від татарської зверхности й удержує свої торговельні й культурні зносини з Заходом. Під тяжким режимом татарської зверхности ще більше загартовується відпорність великоруської вдачі; з-посеред окремих князівств вибивається одне з наймолодших, князівство московське, і завдяки своєму щасливому географічному положенню в центрі, на перехресті торговельних і колонізаційних шляхів, та завдяки талановитій політиці своїх князів (які дуже нагадують перших капетингів), починає об'єднувати коло себе великоруські землі — силою, через зручну династичну політику, нарешті через скуплю. В кінці XV віку, коли процес «збирання Руси» (властиво Великоруси) доходив уже до кінця, московські князі складають з себе татарську надвладу. Московські князі не забували свого походження з київської династії, що колись панувала над «усією Руссю» і, доконавши в першій половині об'єднання всіх великоруських земель, починають заявляти претенсії на інші «руські» землі, себто на білоруські й українські, які тепер входили в склад Великого князівства Литовського.

Після татарського погрому Русь південна, об'єднана в значній мірі під берлом короля Данила, мусіла також визнати зверхність татарського хана, але ця зверхність мала більш номінальний характер, і вже в кінці XIII в. ні в чім не виявлялась. Одначе ослаблена татарським погромом й оточена сильними й імперіялістично настроєними сусідами: Польщею, Угорщиною й Литвою, Галицько-Волинська Держава, по вимертю в половині XIV віку династії Данила, була поділена між трьома згаданими сусідами. Польща взяла Галичину, Литва — Волинь, а Закарпатські землі одержала Угорщина. Велике князівство Литовське, об'єднавшись з окремих племен в одну державу під князем Мендовгом в половині XIII в., почало анектувати спочатку білоруські, а з половини XIV в. й українські землі, так що вже в кінці XIV віку під владою князя Ольгерда Гедиміновича (1341—1377) всі білоруські й майже всі українські землі входили в склад Великого Князівства Литовського. Це не було властиво завоювання, це була анексія на умові задержання автономії окремих білоруських і українських земель, які спочатку задержували навіть своїх старих князів, котрі ставали васалами великого князівства литовського і лиш згодом замінялися князями з фамілії Гедиміновичів.

Велике князівство Литовське ще в 1387 році заклучило персональну унію з Польщею, а в 1569 році по договору в Любліні ця унія стала реальною: Литва і Польща об'єдналися в одну Річ-Посполиту на основах федерації, але всі свої українські землі Литва мусіла уступити Польщі, яка тепер об'єднала під своєю владою майже всю українську територію, так само як Литва об'єднала територію білоруську. Перебування в складі Литви і Польщі, що стояли в тісних культурних взаєминах з Західною Європою, втягує й українсько-білоруські землі в круг західно-європейських умових інтересів і робить їх учасниками всіх великих культурних рухів, які протягом XV—XVI століття хвилювали західно-європейське суспільство. Руський елемент Великого Князівства Литовського завойовує собі провідну роллю в культурному житті держави: руська (білоруська) мова стає мовою двора, мовою законодавства й урядування, нарешті мовою багатої літератури, яка на Білорусі переживає в XVI столітті свій золотий вік (твори Фр. Скорини, В. Тяпинського, С. Будного, білоруські літописи- «Литовський Статут»). Не тільки діти білоруських та українських магнатів, нащадки старих князівських та боярських родів, але й звичайних міщан їздять в чужі землі здобувати освіту в західних університетах і являються носителями нових ідей — гуманізму й реформації. Хоча вищі круги українського й білоруського суспільства підлягають польонізації, піддаючись блиску польської культури й політичного життя XVI віку, але середні круги — міщанство й шляхта твердо держаться своєї народности (прапором якої служить православна віра). Коли в другій половині XVI віку католицька реакція бере в Польсько-Литовській державі гору, й серед самих православних виявляється течія — обновити своє церковне життя за допомогою зближення з римо-католицизмом, себто за допомогою церковної

унії, то це змагання викликає надзвичайне оживлення умового життя (школи, братства, друкарні, полемічне письменство). Обидві сторони — прихильники старої віри і прихильники унії, напружують всі сили в цій боротьбі, користуючись одна і друга сторона культурною зброєю, яка кується по західно-європейському зразку і типу. Київський митрополит Петро Могила реформує ціле шкільництво на Україні по західно-європейському зразку, ставлячи на чолі його знамениту Київ-Могилянську Колегію (згодом Академію). Культурно-історичні типи, які особливо виявляються на Білорусі в XVI, на Україні в XVII столітті, остільки різняться від того, який до того часу втворився в Москві, що про якусь спільність культури не може бути й мови.

З половини XVI ст. на Україні являється як провідна верства, на зміну старій аристократії і шляхті, що піддаються впливу польської культури й польонізуються, — козащина. Вона стає на чолі великої соціальної і національної революції половини XVII віку й приводить (під проводом козацького гетьмана Богдана Хмельницького) до створення самостійної української козацької держави. Ця держава, ослаблена загостреною клясовою боротьбою в середині, не вдержала довго своєї незалежності. Її первісний мілітарний союз з Москвою обернувся у васальну залежність від московського царя; після більш як 20-літньої кривавої боротьби, в якій взяла також участь і Туреччина, Україна була поділена спочатку (1667) між двома, а потім між трьома сусідніми державами: Москвою, Польщею і Туреччиною, і тільки та частина її, що залишилась під зверхністю московського царя (дві пізніші губернії Чернігівська й Полтавська) зберігла аж до кінця XVIII віку автономію, з своїм виборним гетьманом, військом, фінансами, адміністрацією й судом. Це була т. зв. Гетьманщина, яка за короткий час досягла високого ступня розвитку просвіти й культури, і яка показала в повнім блиску найкращі сторони українського культурно-національного типу (загальна народна освіта, вищі школи — Академія й колегії, масові студії молоді за кордоном, розквіт літератури й мистецтва, високий рівень матеріальної культури).

Москва, одержавши через прилучення частини України перевагу над Польщею, почала спільними з українцями силами наступ на Туреччину, щоб пробитись до Чорного моря. Коли ж вона, під проводом Петра I, звернула свої сили на здобуття Балтицького побережжя і втягла в цю боротьбу Україну, безпосередньо в ній незацікавлену і для котрої ця боротьба несла одну руїну, це викликало з боку українців реакцію: перехід гетьмана Мазепи на бік шведів, щоб звільнитись від московського панування. Однак Москва взяла гору і погром шведів р. 1709 під Полтавою став на довгі часи могилою української свободи.

Відокремлення північної Русі від Русі південної, української, і розходження їхніх історичних шляхів повело за собою і певну зміну історично-географічних назв. Для Володимиро-Суздальської, пів-

нічної Русі, приголомшеної татарським ярмом, розбитої на окремі, взаємно ворогуючі між собою князівства, назва «Русь» стає лиш відгомонам напівзабутої традиції книжного, а не народного характеру, спомином про колишню приналежність до держави Київської Русі і до певної міри легітимацією на участь у духовій спадщині по блискучій київській культурі. Тільки після того, як київські митрополити перенесли були на деякий час свою резиденцію на північ до Володимира (в 1299 році) і стали тут себе іменувати митрополитами «всєї Русі», починають і великоруські князі, ті з них, що претендували на тегемонію над іншими князівствами, іменувати себе «великими князями всєї Русі»: спочатку тверські князі, потім московські, яким справді удається протягом XIV—XV століть підбити під свою владу всі великоруські князівства. Москва дає і своє ім'я об'єднаній великоруській державі: для цілої Європи від Польщі до Англії, і для Сходу, для турків та арабів вона на декілька століть зберігає одну назву: Московського Великого Князівства, Московського Царства, Московії чи просто Москви. Її населення зуть московитами.

І тільки українці та білоруси вдержують цілком своє старе ім'я Русі, і так її називає саме Велике Князівство Литовське, під владу якого вони переходять протягом XIV століття. Руссю називає і Польща прилучену до себе в тім же XIV столітті Галицьку землю. Ця назва (Русь) має офіційний і народний характер одночасно. Прикладів того можемо навести скільки завгодно. Обмежимося кількома найбільше яскравими. «... сь нась Русь мають хрестити вь лядськую виру» — скаржиться один обиватель в 1511 р.⁴⁸ Ось доктор Скорина в передмові до виданого ним у 1517 році білоруського перекладу «Псалтирі» каже, що він зробив цей переклад для того, щоб «брати мої Русь, люде прості, читаючи, краще могли розуміти». Кальвінський пастор Будний видає в 1562 році білоруською мовою протестантський катехизис для «простого народу Русі і для християнських руських дітей». Другий білорус — протестант, Василь Тяпінський, каже в передмові до свого білоруського перекладу Євангелія з р. 1570, що він трудився «для свого руського народу». Нарешті «Литовський статут» в своїй 3-ій редакції 1588 року виразно каже, що урядовці повинні добре знати «руську» мову і письмо та всі урядові акти писати виключно цією «руською» мовою.

Але в Литовській державі назву «Русь» прикладали тільки до своїх білорусів та українців: Великорусь була для литовської Русі «Московією» і тільки. Так само як для московитів литовські білоруси зробилися тепер «литовськими людьми», або просто «литовцями», а для українців у XVII ст. повстає в Московії ще й ім'я «черкасів», яке держиться до кінця XVII століття. Та не тільки в очах литовської Русі Великорусь стала Московією; так же само і для людей у Західній Європі.

⁴⁸ *Литовская Метрика*, т. I, СПб., 1903, стор. 1196.

Герберштейн, посол імператора Максиміліяна II до великого князя московського, публікує в 1549 році *Rerum Moscovitarum commentarii*, де він виразно відрізняє від московитів „Russiam“, себто південну, українську Русь, західні границі якої сягають, на його думку, під самий Краків. Італієць *Guagnini* публікує в 1581 році свою відому працю *Sarmatiae Europaeae descriptio*, де він окремо говорить як про різні краї про „Poloniam, Lithuaniam, Russiam, Prussiam, Livoniam et Moschovium“. В 1600 році виходить у Франкфурті цілий збірник праць різних авторів під спільним заголовком „Regum Moscovitarum auctores varii“ і т. д. Навіть сириєць, дякон Павло з Алеппо, в своїм відомім описі подорожі до Москви в 1654 році (виданому вперше в Лондоні в 1829—36 фр.: *The Travels of Macarius Patriarch of Antioch written by his attendant Archdeakon, Paul of Aleppo, in Arabic. Translated by T. C. Belfour* під іменем «Русів» розуміє українців, а великорусів зве «московитами», як про це зазначає і редактор російського перекладу Павла Алепського проф Муркос.⁴⁹ Можна було б навести дуже довгий ряд прикладів з XVI і XVII вв., де чужинці вживають назв «Русь», „Russia“, „Russland“ з одного боку, і „Moscovia“ з другого в цілком різному розумінні. „Russia“, „Russland“, „Ruś“ означає в їх очах те, що ми сьогодні зємо „Ukraina“, а „Moscovia“ ж означає те, що сьогодні називаємо „La Grande Russie“, „Grossrussland“. Ще вкінці XVII в., в 1698 році виходить в Лондоні книга під назвою *The Ancient and Present State of Moscovy*, а в 1706 р. у Франкфурті виходить „Relation von dem gegenwärtigen Zustande des Moscovitischen Reiches“, при чім обидві книги говорять також як про окрему область про „Ukraine“.

В той же час українці називають свій край старим іменем «Русь». У відомій протестації київського митрополита Іова Борецького 1621 року на кожному кроці зустрічаємо вирази: „naród nasz ruski“, „miłość i zgoda między Polaki a Rusią“, „Ruś na karkach swoich Tatory i Turki nosi“ і так далі.⁵⁰

Козацький гетьман Богдан Хмельницький називає себе в 1649 році «князем і самодержцем руським», зве свій народ «руським» і марить про те, щоб увільнити цілу «Русь» з-під польської влади.⁵¹ Його наступник гетьман Виговський умовляється з Польщею в 1658 році про створення федерації: Польщі, Литви і України, при чім Україна має складати собою «Велике Князівство Руське». Гетьман Дорошенко в своїх переговорах з Польщею в 1669 році говорить про відокремлення від Польщі, як автономної козацької держави, цілої території, де живе «руський» народ, означуючи точно межі цієї території, які являються межами етнографічної території — від Путивля і Севска

⁴⁹ Путешествіе Павла Алеппскаго, т. IV, Москва 1898, стор. 55.

⁵⁰ П. Жуковичъ, «Протестація І. Борецькаго, Статьи по славяновѣдѣнью, В. III, СПб. 1910, стор. 138, 139, 144 та ін.

⁵¹ J. Michałowski, „Księga pamiętnicza“, Kraków 1864, st. 374.

(на московській границі) до Самбора і Перемишля та до Висли (на польській) і до Мінської області на півночі.⁵²

Але вже в XVII столітті поруч з старим історичним іменем «Русь» для означення землі, яку сьогодні називаємо Україною, укріплюється й усе більше поширюється нова назва, — оця сама «Україна». Щодо вживання цієї назви, її походження і значіння існує особливо багато непорозумінь і плутанини, тому нам треба звернути особливо пильну увагу на те, коли і як постала ця назва, і коли та в яким розумінні уживалася.

Сама по собі ця назва дуже стара. Уперше зустрічаємо ми її на сторінках Київського Літопису під 1187 роком, де говориться, що з приводу передчасної смерті юного переяславського князя Володимира «о немъ Украина много погосна».⁵³ Ясно, що тут говориться про пограничну область київської Русі, теперішню Полтавщину. Етимологічно «Україна» означає тут пограничну область, що лежить на краю. Той же самий Літопис, трохи далі, під 1189 роком вживає назви «Україна» для означення іншої пограничної області тодішньої південної Русі, а саме — південної частини Галичини: «в Украинѣ Галицкой».⁵⁴ І ще в такому самому значінні зустрічаємо ми «Україну» при кінці XIII ст. Далі вона зникає з сторінок відомих нам пам'яток і появляється наново в XVI ст., але все в тім самому значінні пограничної області. Тепер цим іменем називають область середнього Дніпра, головню сучасну Київщину, яка при кінці XVI ст. була окраїною Польської держави на південному сході.⁵⁵ В своїм проєкті заселення новоприлученої (по люблинській унії 1569 р. від Литовського Вел. Князівства) київський римо-католицький єпископ Йосиф Верещинський називає в 1590 році цю область «Україною». Так само «Україною» зве її в 1597 році в своїй хроніці польський історик Йоахім Бельський.⁵⁶ Ми зустрічаємо назву «Україна» в договорі запорозьких козаків з польським правительством в 1617 р., в листах князя Юрія Збарзького до короля Жигмонта III.⁵⁷ Цю назву вживає згадана вже вище «Протестація»⁵⁸ і вірші Касіяна Саковича на похорон гетьмана П. Сагайдач-

⁵² *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*, т. VIII, стор. 218—220. Д. Бантышъ-Каменскій, *Источники малороссійской истории*, т. I, Москва 1858, стор. 208—212.

⁵³ *Полное собрание рус. летописей*, т. II, СПб. 1843, стор. 134.

⁵⁴ *Полное Собрание рус. летописей*, т. II, стор. 211.

⁵⁵ В документах XVI в. читаємо: «То на себе вся Украина и дальшие поветы от Украины добре чуютъ» — універсал Жигмонта-Августа 1568 р. (*Архив Юго-Зап. России*, ч. III, т. I, Київ 1863, стор. 5); «Абысте запорожцовъ на Украину не пуццали», р. 1595 (*ibid.*, стор. 132). В р. 1606 козацький гетьман Ізопович пише: «опатрности потреба се мѣти всей Украины Поднѣпровской» (*ibid.*, стор. 153).

⁵⁶ *Chronika Polska*, Sanok 1856, р. 1714, 1723, 1729.

⁵⁷ *Сборникъ летописей, относящихся къ истории Южной и Западной России*, Київ 1888, стор. 248, 251, 253—255.

⁵⁸ *Статьи по славяновѣдѣнію*, в. III, стор. 150.

ного.⁵⁹ Назва «Україна» появляється вже і на географічній карті 1580 року, яка зберігається в Паризькій національній бібліотеці, де іменем України названо Київську область.⁶⁰

Треба відмітити, що назву «Україна» або «Украина» ми зустрічаємо ще з кінця XV віку і в Московському Царстві, в тім же самім значінні пограничної області.⁶¹ Але в Московії ця назва ніколи не вживається для означення якоїсь більшої або якоїсь етнографічної території. В XVII ст. вона вживається вже рідко, а в XVIII зникає зовсім. Паралельно до цього вживання назви «Україна» в Московщині для означення «окраїн», бачимо те саме і в Польщі, де з кінця XVI ст. «Україною» називають, як уже сказано вище, київську область, тодішню «окраїну» польської держави. Що ця назва рідко поширювалась на інші південно-західні країни Польської держави, не можна пояснити тим, що тут вкорінились місцеві крайові назви: «Волинь», «Поділля», «Покуття».⁶² І цю тенденцію вживати назву Україна тільки в пристосованні до самої лишень Київщини, хоч ця назва придбала вже далеко ширше значіння, ми бачимо в польській науковій літературі XIX і навіть XX віку. Наприклад відомий історик українських земель Річи-Посполитої, Ал. Яблоновський, присвячує окремі монографії таким областям: Ruś, Podole, Ukraina, Wołyń (в своїм відомім виданні *Źródła dziejowe*, а пізніше в *Pismach*), де Ruś означає спеціально Галичину; з другого боку, означаючи всі ці землі вкупі, він зве їх також Ruś („Historja Rusi Południowej“, хоч часом зве їх і Україною; в своїй статті „Etniczna postać Ukrainy“ він окреслює границі України: „od granicy wołoskiej na Dniestrze aż po szlak murawski na wododziale z Dońcem“ („Pisma“, I. st. 30).

Польський історик XVII століття Самуїл Грондський у своїй, написаній р. 1672, історії польсько-української війни дав пояснення назви «Україна», як пограничної провінції, заселеної козаками: „margo enim polonice kray: inde Ukraina, quasi provincia ad fines regni posita“, що значить: «край зветься по-польському kray; отже Україна це єсть провінція, яка лежить на границі королівства».⁶³ Протягом XVII ст. в польських пам'ятках ми зустрічаємо раз-у-раз вживання назви Ukraina то у вужчій значінні самої Київщини, то часто в ширшій, розтягаючи його на цілу теперішню правобережну Україну, разом з Поділлям

⁵⁹ М. Возняк, *Старе українське письменство*, Львів 1922, стор. 279.

⁶⁰ С. Шелухин, *Назва України*, Відень 1921, стор. 19.

⁶¹ «Україна» на річці Угрі (що була границею Московської держави) в році 1480 (*Полн. Собр. Рус. Лѣтоп.*, т. VIII, стор. 207) і «Україна за Окою» 1481 р. (*ibid.*, т. IV, стор. 154); «на Україну в мѣста возлѣ Бѣлева и Одоева» 1512 (*ibid.*, т. VIII, стор. 252); «на Украинѣ въ околѣцѣ Путивля» 1518 р. (*ibid.*, стор. 201) і багато інших.

⁶² Король Стефан Баторій у своїм універсалі з р. 1580 пише: „na Ukrainie: ruskiej, kijowskiej, wołyńskiej, podolskiej i braciławskiej“. див. *Архив Юго-Зап. Россіи*, ч. III, т. I, Київ 1863, стор. 12.

⁶³ S. Grondski, *Historia belli cosacco-polonici*. Pesti 1789, S. 19.

і Волиню. Зустрічаємо також і слово українці для означення мешканців краю.⁶⁴

І ось протягом XVII століття відбувається дуже цікава зміна: ім'я, яке спочатку означало лише одну частину краю, поширюється на цілий край і на його населення: сам народ починає звати свій край Україною, себе українцями, свою мову українською. І цей процес поширення нової назви відбувається надзвичайно швидко, ми можемо буквально простежити його на основі документів. Перш за все слово «Україна» бачимо ми в пам'ятках народної поезії, головню в піснях, які прославляють героїв і події XVII віку. Всі ці пісні зовсім не знають імені «Русь» чи «руський»; вони знають тільки Україну. Досить переглянути відомі збірники історичних пісень і взагалі народніх українських, щоб переконатись, що назва «Україна» входить в ужиток в народній усній творчості з початку XVII віку і залишається в ній до цього дня.⁶⁵ Вона опановує штучне письменство XVII—XVIII ст. Можна навести довгий ряд прикладів, де Україна уживається як назва цілої національної області південної Русі, а також в живій мові, зафіксованій в документах: Богдан Хмельницький грозить польським послам на початку 1649 року, що «ні одного князя й ні одного шляхтича не залишить на Україні»,⁶⁶ а в грамоті Київському Братському монастирю з р. 1651 каже, що «Бог допоміг йому ляків з України за Вислу прогнати».⁶⁷ Так само вживає він назви «Україна» і в одному листі з р. 1654.⁶⁸ Гетьман Дорошенко називає в інструкції своїм послам до Польщі в р. 1670 свій народ «українським».⁶⁹ Полковник чернігівський Дунин-Борковський в універсалі з р. 1674 прославляє заслуги козака Зінька, що «за цілость отчизни України сего світа пожегнал».⁷⁰ Назва Україна вживається на кожній сторінці літопису Самовидця, писаному між 1670—1702 роками. Гетьман Мазепа у своїм відомім вірші пише: «жалься, Боже, України, що не зкупі маєть сини».

Назва «Україна» дуже скоро поширюється і закордоном. G. Beauplan видає в 1660 році в Руані своє славно-звісне *Description d'Ukraine*,

⁶⁴ *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia*, II, Kraków 1881, st. 1124, а також А. Grabowski, *Ojczyzste Spominki*, т. II, Kraków 1845, st. 199.

⁶⁵ В. Антонович и М. Драгомановъ. *Историческія пѣсни малорусскаго народа*, Київ 1874—75. Також: Н. Костомаровъ, *Исторія козацтва вѣ памятникѣхъ пѣсеннаго творчества*, Собрание сочинений, т. VIII, СПб. 1906; В. Перетц, «Кілька пісень кінця XVII і поч. XVIII», *Записки Наук. Тов. ім. Шевченка*, т. 86, стор. 143; Б. Гринченко, *Етнограф. матеріялы*, т. III, Чернівці 1899, стор. 591; М. Драгоманов, *Політичні пісні укр. народу XVIII—XIX ст.*, ч. I, Genève 1883, ч. II, Genève 1885.

⁶⁶ J. Michałowski, *Księga pamiętnicza*, st. 376.

⁶⁷ *Акти Южной и Западной Россіи*, т. III, стор. 444.

⁶⁸ *Сборникъ Лѣтописей, относящихся къ ист. Южной и Западной Россіи*, Київ 1888, стор. 263.

⁶⁹ W. Lipiński, *Z dziejów Ukrainy*, Kraków 1912, st. 159.

⁷⁰ «Україна», (Київ) 1919, кн. III—IV, стор. 80.

qui sont plusieurs provinces du royaume de Pologne, contenus depuis les confins de Moscovie jusques aux limites de Transilvanie. Йому слідує Pierre Chevalier, автор *Histoire de la guerre des cosaques contre la Pologne*, 1663 р., де скрізь уживається назва Ukraine в ширшій значінні. Автор німецької дисертації про козаків, виданої в Липську в 1684 році, *Godofredus Weissius*, прикладає назву Україна вже до 1206 року. *Christophorus Hartknoch* у своїй праці *De republica Polonica*, друківаній в Єні в 1678.; шотландець Патрик Гордон у своїх записках з другої половини XVII віку (*Tagebuch des P. Gordons*, 1849—52); італійські брошури про перемоги запорозьських козаків над татарами, видані в 1684 р. в Болоньї; „Gazette de France“ з рр. 1652—54; відомий Авгсбурзький історичний альманах „Theatrum Europaeum“, що виходив, починаючи з р. 1652 аж до початку XVIII ст.; англієць *Bernard Connor* у своїй *The History of Poland* з 1690 року і т. д. і т. д. Цей список праць, де вжито назву Україна для означення цілої території й народу, можна би продовжити до дуже значних розмірів.⁷¹

Але ніде мабуть вживання назви «Україна» не здобуло собі в ті часи таких широких прав промадянства, як в обсягу картографії. Я не буду вчислювати тут усіх видань географічних карт XVII в., де фігурує назва «Україна» (більша частина їх репродукована у відомім виданні Київської Археографічної Комісії: В. Кордт, Матеріал по історії русской картографії, 2 томи, Київ 1909—1910). Я назву тут лиш карту Sauson'a з р. 1641 з написом „Ukraina o Paese Cosacchi“ та відомий атлас Боплана „Delineatio specialis et accurata Ukrainae“, виконаний знаменитим майстром Гондіусом в Гданську в 1650 році. В році 1682 зустрічаємо ми назву «Україна» у французькому „Almanach pour l'an de bissecte 1682 à Paris“. Можна сказати з певністю, що в кінці XVII віка назва «Україна» завойовує собі тривке місце в географії і до XVIII століття переходить як загально признаний всіма вживаний термін.

Я обмежусь тут для прикладу згадкою про *Reale Staats- und Zeitungslexikon*, Leipzig 1706 р. (стор. 1719-га), *Grosse Universallexikon aller Wissenschaften und Künste*, Leipzig und Halle 1746 (стор. 484), відомий *Dictionaire Geographique et Critique*, Bryzen de Martiniere, або його німецьке видання з р. 1744 (т. XII, стор. 230—236), — скрізь ми зустрічаємо ім'я „Ukraine“. Так само *A. Fr. Bisching* у своїй відомій загальній географії *Neue Erdbeschreibung*, 1758 р. *Fr. Weber* у своїй дуже поширеній (кілька видань у німецькій мові, переклади на французьку і англійську) *Das veränderte Russland*, 1721 р. (див., напр., т. I., стор. 136: „Polacken, Ukrainer und Russen“); *Chr. H. Manstein* у своїх *Memoires historiques sur la Russie*; Вольтер у своїй славнозвісній *Histoire de Charles XII*; Гердер у своїм *Journal*

⁷¹ Докладніше про ці видання див. у моїй розвідці „Die Ukraine und ihre Geschichte im Lichte der westeuropäischen Literatur d. XVIII u. d. ersten Hälfte d. XIX Jhd.“ в *Abhandlungen des Ukrain. Wissenschaftlichen Institutes*, Berlin 1927, B. I.

meiner Reise im Jahre 1769; — скрізь уживають назву „Ukraine“ в широкім розумінні слова. Щоб докінчити з найбільш яскравими прикладами треба би ще згадати: *J. W. Möller, Reise von Warschau nach der Ukraine, 1780*; *K. Hamnard, Reise nach der Ukraine, 1787*; *K. Hammerdorfer, Geschichte der ukrainischen Kosaken, 1789*; *J. B. Scherer, Histoire raisonnee du commerce de la Russie, Paris 1788*; де маємо розділ V-ий *Commerce de la Petite Russie ou l'Ukraine*, (стор. 173—186); *Chr. Engel, Geschichte der Ukraine, 1796*. Повторюю, що я згадую тут лиш про важнішу літературу, цікаву для нашої теми.

Хоча, здавалося б, уже цих наведених прикладів було б досить, щоб визнати загальну поширеність і вживаність назви «Україна» в XVII—XVIII ст., але ще й досі не переводяться публіцисти, які твердять, що ця назва є «штучного» походження, що вона «вигадана» в пізніші часи і являється звернутою проти Росії «австрійською», «польською» або «німецькою» інтригою. Вони твердять, ніби ім'я «Україна» зовсім не вживалося для означення цілого етнографічного й географічного простору ані в Росії, ані в самій Україні. Але, коли ми звернемося до офіційних документів, приватних записок і листування, то якраз таке саме вживання імені «Україна» ми зустрічаємо буквально на кожному кроці. Обмеженість місця не дозволяє нам зацитувати хоча б важніші з відповідних пам'яток і я знову обмежуся лиш до кількох прикладів. Ми зустрічаємо назву «Україна» в офіційних документах, які виходять від російського уряду (див. «Дневняя Записки» Якова Марковича, т. I, Москва 1859, стор. 484). Російський міністер, *А. Волинський*, уживає цю назву в листі (С. Соловьев, *История России*, т. 20, стор. 469—470); російський генерал-губернатор, *Леонтьев*, пише р. 1744 в приватному листі до графа Ол. Розумовського, що його слуга «іде на Україну», і той відповідає, що той слуга «вже в дорозі на Україну» (*Кіев. Стар.*, 1892, III, 490—492). Жінка другого російського генерал-губернатора, *Рум'янцева*, в листах до чоловіка 1762—1779 рр. пише: «около Глухова снѣгу множество, а в Полтавѣ на полѣ цвѣтъ, вотъ какая разница, а все — Украина» (*Письма гр. Е. М. Румянцевой къ мужу*. Издалъ гр. Д. А. Толстой, СПб, 1888, стор. 53); «вѣдь въ Украинѣ живутъ въ мазанкахъ» (*ibid.*, 139); «прислать краски, что въ Украинѣ теперь берутъ . . . я слышу, что на фабрикахъ все украинскую употребляютъ» (*ibid.*, 101); «не думаю, чтобъ они изъ Украины покупали вино» (*ibid.*, стор. 87) і т. д. Сам цар Петро I у своїх листах до польського гетьмана А. Сиявського уживає назви «Украина» (*Записки Наук. Тов. ім. Шевченка*, т. 92, стор. 212 і 217).

Це — зразки вживання назви «Україна» з російського боку. Що торкається українців, то тут ця назва вживалася в XVIII ст. раз-у-раз. Ось приклади: в офіційних документах т. зв. Генерального Слідства про маєтності, в книзі по Стародубському полку (найбільш північному і найбільш зближеному до Великої Росії) вирази: «зде въ Украинѣ», «за владѣнія лядського на Украинѣ», «за владѣнія полского Украинною», «по вигнанню ляховъ зъ Украины» — уживаються майже на

кожній сторінці (реєстр, поданий в кінці книги, нараховує 158 актів, де вжито ім'я «Україна»), див. *Український Архів*, т. I, Київ 1929. Почепський козак, Яків Білецький, у своїй чолобитній 1722 р. пише: «Колегія вселилася была на Вкраинѣ» (А. Лазаревский, *Описание Старой Малороссии*, т. I, К. 1888, стор. 291). Сотник А. Петровський доносить уряду: «Былъ указъ до гетьмана, аби зъ Украины даль войска подъ Озовъ» (*Малороссійскій Родословникъ*, т. IV, К. 1914, стор. 31). На кожнім кроці вживає назви «Україна» на означення цілого краю козацький літописець С. Величко в своїй праці, написаній в 1720 році; так само Гр. Грабянка в своїй історії з р. 1710, і цілий ряд інших українських історіографів XVIII ст. Митрополит *Дмитро Ростовський* каже, що всі казання він зложив «украинскимъ нарѣчіемъ» і вживає назву «Україна» постійно (*Записки Іст.-Філол. Відд. Укр. Акад. Наук*, т. XVIII, Київ 1928, стор. 194—195). Яків Маркович, автор дневника 1717—1767 рр., так само як і автор другого дневника (1729—1758) *Микола Ханенко* послуговуються майже щодня назвою «Україна». Український політичний діяч Гр. *Полетика* в листі до жінки в 1777 році (*Кіев. Стар.*, 1893, У. 217); цілий ряд осіб, починаючи від відомого гетьмана Павла Полуботка і кінчаючи сільським священиком Іваном Гудюю, що їх листи видруковано у виданні *Сулимовскій Архивъ*, Київ 1884, — усі вони вживають назви «Україна». Зразків такого вживання у приватних листах можна би повинотувати по різних виданнях до безконечности.

III.

Після перемоги над Швецією Московське царство переймає гегемонію на сході Європи. Воно перетворюється в Російську Імперію, і цар московський приймає пишний титул «імператора всеросійського». Московський народ сам починає себе звати «русскими» або «росіянами» (більш книжна назва), і таким робом в трохи змодифікованій формі засвоює собі ім'я, яке належало колись старій Київській Русі, а пізніше, в першій лінії, її безпосереднім нащадкам і культурним спадкоємцям — українцям. Прилучивши до себе по розділах Річи-Посполитої (1772—1793) правобережну Україну (Київщина, Поділля і Волинь) і цілу Білорусь, російські володарі справді здобули право вчисляти їх в своїм титулі «Великої, Малої й Білої Руси». Але українському народові, як і білоруському, це об'єднання в одній «русській» державі коштувало мало не повної втрати свого національного⁷² обличчя. Взаміну за це вони отримали блага сумнівної вартости. Жахливий терор і експлуатація живих фізичних сил лівобережної України (копання каналів на півночі, нищівні походи на Персію і не менш згубні на Крим, Туреччину і Прусію, де пролилося багато української

⁷² Тут починається переклад з німецької мови втраченої сторінки (Ред.).

крови), знищення української торгівлі і господарського життя, щоб ліквідувати Україну, як окремий господарський організм і перетворити її в колоніальний ринок для молодого московської промисловості, ліквідація автономії, формальне заведення кріпацтва, русифікація церков і шкіл — ось ті блага, що ними наділила царська Росія 18-го століття лівобережну Україну. Отримавши від Польщі українські і білоруські землі, Росія не зробила нічого для того, щоб поліпшити важке господарське становище чи піднести культурний рівень цих територій. Російський уряд лишив старий, давно пережитий соціяльний лад, який поляки пробували ще за часів розподілу Польщі реформувати, і силою утримував його, використовуючи для того свій могутній військовий і поліційно-бюрократичний апарат. Коли, отже, ці три так звані «російські народи» були об'єднані, то хіба лише в однаковому соціально-політичному безправ'ї і поневоленні.

На переломі 18-го і 19-го століть виникає в українському житті новий, раніше невідомий момент, що його російський уряд не очікував. Розпочинається українське національне відродження, яке ґрунтувалося на простому люді та на історичних традиціях народу. Спершу в ділянці літератури та наукового дослідження української історії та етнографії, а опісля в⁷³ обсягу національно-політичної думки. Це відродження змагає до привернення українському народові свободи національного розвитку й політичних прав. Ціле XIX століття й початок XX старався російський уряд приглушувати український рух, забороняючи українську літературу, театр, саму мову, суворо переслідуючи кожен прояв українського національного життя. Але все показалося даремним. Український рух зростав невпинно, не дивлячись на всі заборони, оперся на Галичину, де в умовах австрійської конституції українці могли вільніше розвивати своє культурне і політичне життя, і з вибухом революції 1917 року українці зразу ж почали добиватись автономії, в осени того ж року проголосили Українську Народню Республіку в федеративнім зв'язку з Росією, а на початку 1918 року й зовсім відокремились від неї. Так довго спинюваний і заборонюваний культурно-національний український рух розвинувся з якоюсь елементарною, стихійною силою, і вже в 1918 році самостійна Україна мала свої державні українські університети й свою Українську Академію Наук.

Ідея самостійности й окремішности білоруського народу також виникла ще в початку XIX ст., але довго не виходила поза етнографічні студії й спроби утворити свою білоруську літературу на народній мові. Лиш з початком XX століття починається національне відродження. По революції й білоруси проголосили свою Білоруську Народню Республіку, але самостійність цієї республіки, проголошеної в часі німецької окупації, мала ефемерний характер. Большевики захопили східню Білорусь, яку вони перетворили в менш ефемер-

73 Тут кінчається переклад втраченої сторінки (Ред.).

ну «Білоруську Соціалістичну Советську Республіку» в загальнім Советськiм Союзi. Українська ж Народня Республіка (включно з гетьманською Українською Державою 1918 р.) проіснувала до кінця 1920 року, коли була окупована більшовиками, які проголосили її «Українською Соціалістичною Советською Республікою» у федеративнім зв'язку з іншими республіками союзу.

(Продовження слідує)